

לאסוקי שמעתתא אליבא דהלכתא

חוברת דף ב

מסכת פסחים, דף ב ע"א – ג ע"ב (עם המשכים עד ד ע"א)

ערך א

"אור לארבעה עשר" נגהי או לילי

דף : פסחים ב ע"א – ד ע"א

לשון המשנה : "אור לארבעה עשר בודקין את החמץ לאור

הנר"

מקומו בהלכה : שוע"ר סימן תלא ס"ה-ח, קו"א ס"ק א

איגוד ישיבות ליובאוויטש

פתיחה

משנה: "אור לארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר".

הגמרא שואלת: מאי אור. רב הונא אמר נגהי, ורב יהודה אמר לילי.

בהוה אמינא סברה הגמרא שמאן דאמר נגהי היינו נגהי ממש, כלומר בוקר, ומאן דאמר לילי היינו לילי ממש.

על יסוד הוה אמינא זו מביאה הגמרא ראיות מן המקרא ומן הבריות, לברר אם "אור" פירושו יום או לילה. למסקנה (ג ע"א), לדברי הכל "אור" אורתא הוא, ולא נחלקו אלא בלשון מקומם: מר כי אתריה ומר כי אתריה.

ומפני מה נקטה המשנה "אור" ולא "לילי", לישנא מעליא הוא דנקט.

לדעת הראב"ד, תיבת "אור" מלמדת גם על זמן תחילת הבדיקה. להלן יתבארו שיטתו והדינים הנוגעים לזמן זה:

ענף א: מדוע בודקים בלילה, והאם יש חיוב להתחיל מיד?

ענף ב: מתי מתחיל זמן הבדיקה — בבין השמשות או בצאת הכוכבים?

ענף ג: מתי מתחיל האיסור: חצי שעה קודם או משהגיע הזמן?

ענף ד: מי שכבר התחיל ללמוד, האם חייב להפסיק?

ענף ה: האם הבדיקה קודמת לקריאת שמע של ערבית?

חלק א

**ביאור הסוגיא
בדברי המפרשים**

א. המשנה והגמרא (ב ע"א – ג ע"א)

בתחילה סברה הגמרא שרב הונא ורב יהודה נחלקו בפירוש תיבת "אור":

גמרא ב ע"א: "רב הונא אמר נגהי ורב יהודה אמר לילי, קא סלקא דעתך דמאן דאמר נגהי נגהי ממש ומאן דאמר לילי לילי ממש"

הגמרא דנה בראיות מן המקרא: "הבקר אור והאנשים שולחו" (בראשית מד, ג), "וכאור בקר יזרח שמש" (שמואל ב כג, ד), "ויקרא אלהים לאור יום" (בראשית א, ה), "הללוהו כל כוכבי אור" (תהלים קמח, ג), "לאור יקום רוצח" (איוב כד, יד), "יחשכו כוכבי נשפון" (איוב ג, ט), "ולילה אור בעדני" (תהלים קלט, יא), וכן בראיות מן הבריות. הראיות ודחיותיהן מתבארות בערך ט.

מבין הבריות שממן הוכיחה הגמרא ש"אור" אורתא הוא, נביא שתיים:

גמרא ב ע"ב: "מיתיבי, אין משיאין משואות אלא על החדש שנראה בזמנו לקדשו, ואימתי משיאין משואות, לאור עברו. אלמא אור אורתא הוא, שמע מינה"

גמרא ג ע"א: "תא שמע, אור של יום הכפורים מתפלל שבע ומתודה, שחרית מתפלל שבע ומתודה ... אלמא אור אורתא הוא, שמע מינה"

לבסוף הביאה הגמרא ברייתא שנאמר בה "לילי" בפירוש:

גמרא ג ע"א: "תא שמע דתני דבי שמואל, לילי ארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר. אלמא אור אורתא הוא"

ומכאן המסקנה:

גמרא ג ע"א: "אלא בין רב הונא ובין רב יהודה דכולי עלמא אור אורתא הוא ולא פליגי, מר כי אתריה ומר כי אתריה, באתריה דרב הונא קרו נגהי ובאתריה דרב יהודה קרו לילי"

ומפני מה לא נקטה המשנה לשון "לילי" כתנא דבי שמואל:

גמרא ג ע"א: "ותנא דידן מאי טעמא לא קתני לילי, לישנא מעליא הוא דנקט"

סוגיית "לישנא מעליא" תתבאר בערך יח.

הגמרא (ד ע"א) שואלת מפני מה לא קבעו את הבדיקה ביום:

גמרא ד ע"א: "ונבדוק בשית, וכי תימא זריזין מקדימין למצות, נבדוק מצפרא"

ותירץ רב נחמן בר יצחק:

גמרא ד ע"א: "בשעה שבני אדם מצויין בבתיהם ואור הנר יפה לבדיקה"

ומיד אחר כך:

גמרא ד ע"א: "אמר אביי הילכך האי צורבא מרבנן לא לפתח בעידניה באורתא דתליסר דנגהי ארבסר, דלמא משכא ליה שמעתיה ואתי לאימנועי ממצוה"

נוגע לענף א (הטעמים), ענף ג (אביי).

ב. רש"י על המשנה והגמרא

רש"י מפרש את ההוה אמינא:

רש"י ב ע"א ד"ה נגהי ממש: "כשיאיר השחר שחרית של י"ד"

ואת מסקנת הסוגיא:

רש"י ב ע"ב ד"ה אורתא הוא: "משחשיכה ושקעה חמה של שלשה עשר"

רש"י ג ע"א ד"ה באתריה דרב הונא קרו: "לאורתא נגהי"

ובענין הלישנא מעליא:

רש"י ג ע"א ד"ה דבר מגונה: "לאו משום דלילי דבר מגונה הוא, והא דר' יהושע בן לוי בעלמא איתמר, ומיהו שמעינן מינה לשון חכמים לחזר אחר לשון צח ונקי"

ועל תיבת "בודקין" שבמשנה כתב רש"י את טעם הבדיקה:

רש"י ב ע"א ד"ה בודקין: "שלא יעבור עליו בבל יראה ובבל ימצא"

את טעם הנר ביאר:

רש"י ד ע"א ד"ה ואור הנר יפה לבדיקה: "בלילה, אבל ביום מחשיך"

ואת לשון אביי:

רש"י ד ע"א ד"ה באורתא דתליסר נגהי ארבסר: "לילי יציאת שלשה עשר שהוא כניסת ארבעה עשר, והוא ליל בדיקת חמץ"

נוגע לענף א (טעם הנר), ענף ג, ענף ד (אביי).

ג. תוספות

תוספות (ב ע"א ד"ה מתני') מקשים על פירוש רש"י לתיבת "בודקין":

תוספות ב ע"א ד"ה מתני': "פ"ה שלא לעבור עליו בבל יראה ובבל ימצא. וקשה לר"י, כיון דצריך ביטול כדאמר בגמ' הבודק צריך שיבטל, ומדאורייתא בביטול בעלמא סגי, אמאי הצריכו חכמים בדיקה כלל. ונראה לר"י דאע"ג דסגי בביטול בעלמא, החמירו חכמים לבדוק חמץ ולבערו שלא יבא לאכלו"

ומוסיפים תוספות את הטעם שהחמירו כאן יותר משאר איסורים:

תוספות שם: "והטעם שהחמירו כאן טפי מבשאר איסורי הנאה שלא הצריכו לבערם, משום דחמץ מותר כל השנה ולא נאסר רק בפסח ולא בדילי מיניה"

דברי רש"י ותוספות בגדר חיוב הבדיקה נידונים בערך ג.

נוגע לערך ג; אינו נוגע לענפי ערך זה.

ד. רבינו חננאל

רבינו חננאל מבאר את טעם הבדיקה בלילה:

רבינו חננאל ד ע"א ד"ה ולמה שנינו: "ולמה שנינו אור ארבעה עשר בודקין את החמץ, כלומר למה אין בודקין ביום אלא בלילה, ואוקימנא בשעה שבני אדם מצויין בבתיהם, מפני שביום טרודין הן בשוק ובערב באין לבתיהן, וכן בלילה יפה אור הנר לבדוק בו כי ביום אינו מאיר"

נוגע לענף א.

ה. בעל המאור

בעל המאור ביאר מדוע נקטה המשנה דוקא "אור", ותנא דבי שמואל נקט "לילה":

בעל המאור ריש פסחים: "ותנא דמתני' לפי שפתח בדבריו בהל' בדיקת חמץ תפש לשון אור כדכתיב פתח דברך יאיר. ותנא דבי שמואל דאמר ליל ארבעה עשר, לא היה זה פתיחת דבריו"

לפי דבריו, התנא בחר בלשון "אור" משום שזו פתיחת דבריו, וראוי לפתוח בלשון יפה; אין בבחירת לשון זו הוראה נוספת בדיני הבדיקה.

נוגע לענף ב (הראב"ד חולק עליו).

ו. הראב"ד בהשגות לבעל המאור

הראב"ד חולק על בעל המאור ומפרש שלשון "אור" מלמדת על זמן הבדיקה:

השגות הראב"ד לבעל המאור, פסחים א ע"א: "א"א, זה הטעם אין לו טעם. וכי לא שנא התנא לשון אור אלא בפתיחת דבריו? והרי 'המפלת אור לשמנים ואחד', 'יכול יהא נאכל אור לג', וכמה כיוצא באלו. ועוד אטו מי ליכא לילה במשנה ובברייתא ומה ראו לומר אור במקצת המקומות ובמקצתן אמרו לילה. אבל הטעם הברור, שכל המקומות שהוא צריך להקדים לתחלת הלילה כגון בדיקת החמץ ומשיאין משואות, תני אור, מפני שעדיין יש שם אור היום ואינו חשך, כדכתיב ולחשך קרא לילה. והמפלת אור לשמנים ואחד ויכול יהא נאכל אור לשלישי אף אלו לצורך נשנו שלא תאמר כל זמן שיש בו אור היום יהא דון כיום שלפניו לכך שנו בהם אור וכן תמצא כל מקום ששנה אור לצורך שנאו. ותנא דבי שמואל ששנה לילה בא לפרש המשנה כי כן דרך הברייתות לפרש המשניות"

ראו ענפים ב-ג.

ז. הר"ן על הרי"ף

הר"ן מביא את דברי הראב"ד ומפרשם:

ר"ן ריש פסחים: "וכתב הראב"ד ז"ל דמשום הכי נקט אור, לומר שבתחילת הלילה שיש בו אור עדיין ראוי לבדוק, כדי שלא יתירשל או שלא ישכח, וכיון דאותה שעה קושטא הוא שיש בה אור, תנא אור משום לישנא מעליא, ולא תנא 'בתחילת ליל י"ד בודקין את החמץ'. ואם לא מפני טעם זה, משום לישנא מעליא לא היה שם התנא חשך לאור, ומכאן אתה למד שהביעור צריך להקדימו עם אור היום כדי שלא יתירשל. אלו דבריו ז"ל"

לפי ביאור הר"ן, התנא נקט לשון "אור" משום לישנא מעליא, אך לשון זו מתאימה גם לשעת הבדיקה, שעדיין יש בה אור יום.

נוגע לענף ב (שתי קריאות), ענף א ("כדי שלא יתירשל").

ח. רבינו ירוחם

רבינו ירוחם מביא את דברי הראב"ד בלשון זו:

רבינו ירוחם, נתיב ה ריש ח"א: "וכתב הראב"ד בודקין אור ל"ד, כלומר סמוך לאור, כלומר סמוך לכניסת הלילה"

נוגע לענף ב.

ט. שו"ת הרא"ש

בתשובת הרא"ש נאמר שיש לבדוק מיד בתחילת הלילה:

שו"ת הרא"ש כלל יד ס"ג: "ואחר שאיבת המים מיד בתחילת הלילה יבדוק החמץ ולא יעשה דבר אחר עד שיבדוק, ואפילו ת"ח ויש לו עת קבוע ללמוד בתחלת הלילה ידחה למודו עד שיבדוק"

נוגע לענף א ("מיד"), ענף ג, ענף ד (ולא יעשה דבר אחר).

חלק ב

אליבא דהלכתא

להלן יתבארו דיני זמן הבדיקה. במקורות שכבר הובאו בחלק א נציין את הלשון הנוגעת לענין ונפנה למקומה.

ענף א: זמן הבדיקה בלילה והחיוב לבדוק בתחילתו

השאלה

מסקנת הגמרא (ג ע"א), הוא "דכולי עלמא אור אורתא הוא", היינו שזמן הבדיקה הוא בלילה.

למה דווקא בלילה?

המהלך

רב נחמן בר יצחק אמר (הובא לעיל אות א): "בשעה שבני אדם מצויין בבתיהם, ואור הנר יפה לבדיקה". ורש"י (הובא לעיל אות ב) מפרש: "בלילה, אבל ביום מחשיך".

רבינו חננאל (הובא לעיל אות ד) מביא שתי הסברות כב' טעמים: "מפני שביום טרודין הן בשוק ובערב באין לבתיהן, וכן בלילה יפה אור הנר לבדוק בו כי ביום אינו מאיר".

גם הטור בריש סימן תל"א מביא את שני הטעמים יחד:

טור סימן תל"א: "דכיון שצריך לבדוק לאור הנר צריך לבדוק בלילה שאז אורו מבהיק, וגם היא שעה ידועה שכל אדם מצוי אז בביתו"

הב"ח והט"ז מבארים שכל אחד מהטעמים הם בעצם דין אחר

ב"ח סימן תל"א: "דפשטא דמתניתין אפשר לפרש דכל הלילה הוה זמן הבדיקה, אבל מדברי ר"נ מוכח דעיקר המצוה הוא בתחלת הלילה דוקא"

גם הט"ז (ס"ק א) מבאר חילוק זה:

ט"ז סימן תל"א ס"ק א: "גם הטור העתיק ב' טעמים אלו ונראה דצרכי תרומיהו ... ובלילה אין שום שינוי אלא בתחלתה, שאז דרך אדם לבוא לביתו מבחוץ"

שני הטעמים מבארים את קביעת הבדיקה בלילה, ובדברי הב"ח והט"ז נתבארה גם מעלת תחילת הלילה.

ההכרעה

רבינו הזקן:

שוע"ר סימן תל"א ס"ה: "וזמן בדיקה זו מן הדין היה ראוי לקובעה ביום י"ד בתחלת שעה ששית ... אלא לפי שביום רוב בני אדם אינם מצויים בבתיהם אלא טרודין בעסקיהם בשווקים וברחובות ... לפיכך תקנו חכמים זמן הבדיקה בליל י"ד, שבלילה כל אדם מצוי בתוך ביתו"

שוע"ר שם: "אלא לפי שצריך לחפש אחריו בחורים ובסדקים, וחיפוש זה אי אפשר אלא לאור הנר ... ואין הנר מאיר ומבהיק יפה ביום כי אם בלילה"

החיוב להתחיל מיד

הראב"ד (הובא לעיל אות ו) קבע שהתנא שנה "אור" מפני שעדיין יש שם אור היום ואינו חשך,, כלומר: הבדיקה צריכה להיות בתחילת הלילה דוקא. והר"ן (הובא לעיל אות ז) ביאר הטעם לזה: "כדי שלא יתראש או שלא ישכח".

הרא"ש בתשובותיו (לעיל אות ט) כותב שיש לבדוק "מיד", שלא לעשות דבר אחר קודם הבדיקה, ואף לדחות לשם כך לימוד קבוע.

רבינו הזקן מבאר בקונטרס אחרון מדוע קבעו חכמים זמן לתחילת הבדיקה:

קו"א סימן תלא ס"ק א: "דכל המצות הקבועים להם זמן, על פי התורה או על פי חכמים, כגון תפלה כנגד תמידין, כיון שיש לסוף זמן עשייתה זמן קבוע, כגון חצות לתפלת השחר, צאת הכוכבים לתפלת המנחה, אין צריך לקבוע זמן לתחלת עשייתן ... דכיון שיש לסוף עשייתן זמן קבוע לא אתו למיפשע. אבל בדיקת חמץ שאי אפשר לקבוע זמן לסופה, שהרי עד סוף הפסח חייב לבדוק ... לכך הוצרכו לתקן זמן קבוע לתחילתן, דהיינו שחייבים כל ישראל להתחיל הבדיקה בזמן ידוע"

ההכרעה

קו"א שם: "וכיון שקבעו זמן, אם כן מי שאינו בודק בתחלת זה הזמן, אינו נקרא עצל אלא נקרא עבריון, שעבר על גזירת חכמים, והוא הדין והוא הטעם לפי המסקנא"

ומדמה לקריאת שמע: "הרי זה דומה לקורא קריאת שמע אחר חצי הלילה שנקרא עבריון, ואף שאינו אלא משום סייג".

הגדרת הבדיקה בתחילת זמנה כמצוה עוברת כבר נזכרה בדברי הפרי חדש, כפי שמביא רבינו הזקן בקונטרס אחרון: "והרי זו כמצוה עוברת כמ"ש הפר"ח" (סימן תלא ס"ק א). רבינו מבאר את טעם קביעת הזמן ואת הדינים הנובעים ממנו: איסור העיסוק בדברים אחרים קודם הזמן, חיוב ההפסקה וקדימת הבדיקה לקריאת שמע.

למעשה

"תחילת הלילה" אינה עצה טובה אלא חיוב. מי שלא בדק מיד בצאת הכוכבים נקרא עבריון שעבר על גזירת חכמים.

ענף ב: תחילת הלילה — בין השמשות או צאת הכוכבים

לאחר שנתבאר שיש חיוב להתחיל בבדיקה בתחילת הלילה, יש לברר מתי חל זמן זה: בבין השמשות או בצאת הכוכבים. הראב"ד (לעיל אות ו) לומד מתיבת "אור" שיש לבדוק כשעדיין יש אור יום, ונחלקו האחרונים בפירוש דבריו.

הבעל המאור (הובא לעיל אות ה) פירש שהתנא נקט "אור" משום "פתח דבריך יאיר". הראב"ד חולק ואומר (הובא לעיל אות ו): "הטעם הברור, שכל המקומות שהוא צריך להקדים לתחלת הלילה ... תני אור, מפני שעדיין יש שם אור היום ואינו חשך". מכאן נחלקו האחרונים: מה פירוש "עדיין יש שם אור היום"? האם הכוונה שהבדיקה בבין השמשות, לפני צאת הכוכבים, או שהזמן צאת הכוכבים ממש, אלא שבאותו רגע יש עדיין שארית אור?

הצדדים

שני ראשונים מביאים את הראב"ד, כל אחד בלשון אחרת.

הר"ן (לעיל אות ז) כותב "בתחילת הלילה שיש בו אור עדיין". מלשונם משמע שצריכים לבדוק מיד אחרי צאת הכוכבים, כשעדיין נותר מעט אור יום.

איברא, רבינו ירוחם (לעיל אות ח) כותב "סמוך לאור, כלומר סמוך לכניסת הלילה". מלשון זו אפשר ללמוד שהחיוב לבדוק מתחיל בהזמן שלפני הלילה ממש, היינו בבין השמשות.

להלן יתבאר כיצד פירשו האחרונים לשונות אלו.

הבית יוסף (סימן תלא, ד"ה "ומ"ש ולא יאכל") מביא את רבינו ירוחם בשם הראב"ד, ומוסיף שגם הר"ן כתב כן בשם הראב"ד:

בית יוסף סימן תלא, ד"ה "ומ"ש ולא יאכל": "וכתב ר"י [רבינו ירוחם] בשם הראב"ד ... וכ"כ הר"ן ג"כ בשמו בריש פסחים".

הבית יוסף מביא אפוא שני מוסרים של דברי הראב"ד, ולא שלוש דעות נפרדות. את זמן הבדיקה הוא מתאר כסמוך לכניסת הלילה.

צד א: הב"ח והמגן אברהם. הב"ח (סימן תלא) לומד שדעת הראב"ד, הוא כפי' רבינו ירוחם ולשון הבית יוסף, שזמן הבדיקה סמוך לכניסת הלילה, בבין השמשות, כשעדיין יש אור היום ממש:

ב"ח סימן תלא: "וגם הרב רבינו ירוחם והר"ן משם הראב"ד הוכיחו מראייה אחרת דעיקר המצוה היא בתחלת הלילה שיש בו אור עדיין, ואע"ג דבמהרי"ל בדין תענית של בכורות וכן במנהגי דמהרא"ק כתב שמצות הבדיקה היא בלילה ממש אבל לא קודם, מ"מ נראה עיקר דברי הראב"ד ואין ספק שהם לא ראו דברי הראב"ד בזה"

והמגן אברהם (ס"ק א) הלך בעקבותיו:

מגן אברהם סימן תלא ס"ק א: "בתחלת: פירוש סמוך לכניסת הלילה (רי"ו ר"ן)"

צד ב: הט"ז, החק יעקב והפרי חדש. הט"ז (ס"ק א) מפרש את דעת הראב"ד באופן אחר: האדם בא לביתו בבין השמשות, אך ממתין מלבדוק עד שאור הנר מבהיק:

ט"ז סימן תלא ס"ק א: "אלא דביאת האדם רגיל להיות בין השמשות, בעוד קצת יום. וצריך להמתין עד שהנר מבהיק, על כן ימתין משעת ביאתו, שאז יש שינוי, עד הבהקת הנר שהוא הלילה ממש"

והחק יעקב (ס"ק א) מכריע כט"ז, וחוזר ללשון הראב"ד עצמו בספר תמים דעים כדי להוכיח שכך כוונתו:

חק יעקב סימן תלא ס"ק א: "ומשמע דהבדיקה צריך להיות בלילה ממש ולא בין השמשות, רק אחר צאת הכוכבים, ואף שיש עדיין קצת אור יום. וכן כתב גיסי הרב בספרו אליה זוטא, דלא כהב"ח שאחריו נמשכו שאר אחרונים. ודבריו נכונים, מלתא בטעמו ומוכרח בלשון הפוסקים. גם דברי הראב"ד שמביא בית יוסף יש לפרש כן, וכן מבואר בדבריו להדיא בספר תמים דעים בהשגותיו ריש פסחים על בעל המאור. וכן הוא דעת הר"ן"

גם בשולחן ערוך (סימן תלא סעיף א) המחבר פוסק בלשון שאינה מכרעת בין שני הצדדים:

שולחן ערוך סימן תלא סעיף א: "בתחילת ליל י"ד בניסן בודקין את החמץ לאור הנר בחורין ובסדקין, בכל המקומות שדרך להכניס שם חמץ"

לשון "בתחילת ליל י"ד" מורה שיש לבדוק בתחילת הלילה דווקא, אך אין בה הכרעה מפורשת בין שני הפירושים הנזכרים.

נחלקו אפוא האחרונים בפירוש דברי הראב"ד: הב"ח והמגן אברהם פירשו שיש לבדוק קודם צאת הכוכבים, והט"ז, החק יעקב והפרי חדש פירשו שיש לבדוק מיד לאחריהם.

ההכרעה

רבינו הזקן בסעיף ה פוסק:

שוע"ר סימן תלא ס"ה: "לפיכך איחרו זמן הבדיקה עד זמן הבהקת הנר, דהיינו צאת הכוכבים [כשיש עדיין אור היום קצת]"

התיבות שבסוגריים המרובעים מתאימות לדברי הראב"ד, שבשעת הבדיקה עדיין יש מעט אור יום. רבינו הזקן מקבל אפוא את חידוש הראב"ד שיש לבדוק בתחילת הלילה, כשעדיין יש מעט אור יום.

ובקונטרס אחרון ס"ק א מפרש רבינו שאף הראב"ד עצמו כך כוונתו:

קו"א סימן תלא ס"ק א: "וכן היא על כרחך דעת הראב"ד ור"ן ורבינו ירוחם, דסבירא להו זמן בדיקה הוא כשיש אור היום קצת"

קו"א שם: "והיינו מיד אחר צאת הכוכבים, כמשמעות הגמרא ופירש"י ורמב"ם וטור ושו"ע ושאר כל הפוסקים, וכן הוא בהדיא בט"ז ופרי חדש וחק יעקב, דלא כב"ח ומגן אברהם"

רבינו פוסק כט"ז וכחק יעקב, ומפרש שזו גם כוונת הראב"ד, הר"ן ורבינו ירוחם, ודלא כפירוש הב"ח והמגן אברהם.

למעשה

בודקים מיד אחרי צאת הכוכבים.

ענף ג: חצי שעה לפני הזמן: איסור לימוד ואכילה

מאימתי נאסר העיסוק בלימוד ובאכילה קודם זמן הבדיקה?

המהלך

גמרא ד ע"א: "אמר אביי הילכך האי צורבא מרבנן לא לפתח בעידניה באורתא דתליסר דגהי ארבסר, דלמא משכא ליה שמעתיה ואתי לאימונעי ממצוה"

הרמב"ם כתב:

רמב"ם הלכות חמץ ומצה פ"ב ה"ג: "ואין קובעין מדרש בסוף יום שלשה עשר, וכן החכם לא יתחיל לקרות בעת זו, שמא ימשך וימנע מבדיקת חמץ בתחלת זמנה"

והכסף משנה דייק מלשון "בסוף יום י"ג" שהאיסור חל עוד ביום:

כסף משנה על הלכות חמץ ומצה פ"ב ה"ג: "ואשמעין דמסוף יום י"ג אסור להתחיל ללמוד"

המגיד משנה מביא שגם אכילה בכלל:

מגיד משנה על הלכות חמץ ומצה פ"ב ה"ג: "וכתבו בתוספות מכאן נראה שאסור לאכול בליל י"ד קודם בדיקה דילמא אתי לאימשוכי עד כאן. ונראין דבריהם דכ"ש הוא"

והסמ"ג כתב:

סמ"ג מצות עשה לט: "שאין קובעין מדרש בסוף יום י"ג וכן החכם לא יתחיל לקרות בעת ההיא, שמא ימשך וימנע מבדיקה בתחילת זמנה"

והמגן אברהם (ס"ק ג) קבע את השיעור:

מגן אברהם סימן תלא ס"ק ג: "שלא יתחיל: בסוף יום י"ג [רמב"ם], ונראה לי דחצי שעה קודם לילה אסור כמ"ש ס"י רל"ב ורל"ה"

הב"ח מוכיח שגם אכילה ומלאכה בכלל:

ב"ח סימן תלא: "ודע שהרמב"ם בפ"ב והסמ"ק בעשה ל"ט כתבו שאין קובעין מדרש בסוף יום י"ג משמע להדיא דאף שעדיין לא הגיע הלילה דהיינו בין השמשות נמי אסור, וכ"כ בכל בו, וסיים וכל שכן שלא יתעסק בדברים אחרים ... וכ"כ ה' המגיד משם התוספות, וזו היא דעת רבינו שכתב שלא יתחיל בשום מלאכה ולא יאכל עד שיבדוק, והוא נלמד במכ"ש מן הלימוד שהוא אסור"

הטור פוסק:

טור סימן תלא: "ולכן יזהר כל אדם שלא יתחיל בשום מלאכה ולא יאכל עד שיבדוק, ואפילו אם יש לו עת קבוע ללמוד לא ילמוד עד שיבדוק"

ושולחן ערוך מחבר (סעיף ב):

שולחן ערוך סימן תלא סעיף ב: "יזהר כל אדם שלא יתחיל בשום מלאכה ולא יאכל עד שיבדוק, ואפילו אם יש לו עת קבוע ללמוד לא ילמוד עד שיבדוק"

הט"ז (ס"ק ב) מבאר מפני מה אפילו שיעור קבוע של פרק אחד אסור:

ט"ז סימן תלא ס"ק ב: "ולפמ"ש נ"חא, דכיון שצ"ל סמוך לביאתו וצריך שימתין, ע"כ יהי' פנוי באותה שעה לגמרי, דאם ירצה לאכול פשיטא דאסור דאין קבע לאכילה ודרך למשך מאכילה לאכילה ויתרחק מזמן ביאתו ביותר, אלא אפי' ביש לו עת קבוע ללמוד כגון פרק א' ויוכל לגומרו בעת ההיא שהוא פנוי שזכרנו, מ"מ אסור, כיון שיש חשש שיבוא לו עיון וישהה קצת ויהי' רחוק מביאתו ויעבור על תקנת חכמים שקבעו סמוך לביאתו"

ההכרעה

רבינו הזקן פוסק:

שוע"ר סימן תלא ס"ה: "ובאותו זמן שבין כניסת האדם לביתו ובין זמן הבדיקה, דהיינו צאת הכוכבים, ושיעור אותו זמן שביניהם כמו חצי שעה, אסרו לו לאכול וללמוד אפילו פרק אחד, אע"פ שיוכל לגמור הפרק קודם צאת הכוכבים, מכל מקום יש לחוש שמא על ידי עיונו בלמודו ישכח חובת הבדיקה וילמוד יותר או שמא יבוא לו עיון חדש בלמודו וישהה בעיונו עד זמן מה לאחר צאת הכוכבים"

שוע"ר שם: "וכן אסרו בחצי שעה זו לעשות כל הדברים האסורים לעשותם קודם תפלת מנחה או תפלת ערבית כמו שנתבאר ס"ר רל"ב ורל"ה"

למעשה

בחצי השעה שלפני צאת הכוכבים חל איסור לימוד, אכילה ומלאכה.
אף לימוד פרק קבוע, שאפשר לגומרו קודם צאת הכוכבים, בכלל
האיסור.

ענף ד: מי שכבר התחיל ללמוד מבעוד יום

לאחר שנתבאר האיסור להתחיל ללמוד קודם הבדיקה, יש לדון במי שהתחיל מבעוד יום: האם עליו להפסיק בהגיע זמן הבדיקה?

הצדדים

רבינו יונה (הובא בטור): "וכתב ה"ר יונה שאם התחיל ללמוד מבעוד יום שאין צריך להפסיק". הסביר: אביי אמר "לא לפתח", היינו שלא יתחיל. מי שכבר התחיל בהיתר לא נאסר. ושולחן ערוך מחבר (סעיף ב) פסק כמותו:

שולחן ערוך סימן תלא סעיף ב: "ואם התחיל ללמוד מבעוד יום אין צריך להפסיק"

הטור עצמו חולק על רבינו יונה:

טור סימן תלא: "ונראה לי דכיון שהטעם משום שלא יטריד בלימודו וישכח מלבדוק, אין חילוק, ואפילו אם התחיל כבר פוסק"

הרמ"א בהגהתו לשולחן ערוך מכריע כדעה המחייבת להפסיק:

רמ"א שם סעיף ב "ויש אומרים שצריך להפסיק, וכן נראה לי עיקר".

לסכם ע"ע: המחבר פוסק שאין צריך להפסיק כשהתחיל ללמוד מבעוד יום, ואילו הרמ"א פוסק שצריך להפסיק. בהכרעה זו פוסק רבינו הזקן כרמ"א, ופוסק שחובת ההפסקה חל אף כשהתחיל בהיתר.

החק יעקב מציע חילוק שלישי: מי שיש לו שיעור קבוע (פרק אחד) ויכול לגומרו, דומה למלאכה שיש לה קץ ולא אטרחהו להפסיק. רק לימוד בלי קצבה אסור:

חק יעקב סימן תלא ס"ק ח: "דדוקא גבי לימוד יש לחוש יותר, כיון דאין קץ וסוף ללימוד תורתנו דראוי לקיים והגית בו יומם ולילה, על כן ראוי לחוש יותר שמא ימשוך זמן רב, ואף אם התחיל פוסק לדעת הטור, דהלא סוף כל סוף יפסיק בלימודו לבסוף שלא יעבור זמן תפלה או בדיקתו. משא"כ במלאכה וכה"ג כיון דיש קץ וסוף לכל הדברים, אף אם ימשך זמן מה לא אטרחהו חכמים לפסוק באמצע מטעם שמא ימשך, דאולי יגמור ואח"כ יתפלל"

ההכרעה

רבינו הזקן בסעיף ו פוסק כטור וכרמ"א, ודלא כרבינו יונה וכמחבר:

שוע"ר סימן תלא ס"ו: "ואפילו אם היה עוסק באחד מכל הדברים הללו קודם שהגיע זמן הבדיקה, חייב להפסיק כשיגיע זמנה, אפילו היה עוסק בהיתר ... ואפילו הוא עוסק בתלמוד תורה, שאם לא יפסיק לבדוק מיד בתחלת כניסת הלילה, אע"פ שיבדוק אח"כ, הרי זה מבטל תקנת חכמים שתקנו לבדוק בצאת הכוכבים מיד כשיש עדיין אור היום קצת"

ובקונטרס אחרון דוחה גם את חילוק החק יעקב:

קו"א סימן תלא ס"ק א: "ואין חילוק בין לימוד לשאר דברים, וכן הוא דעת הב"ח והמג"א והעולת שבת שלא לחלק ביניהם, וכן הוא בט"ז בהדיא, דלא כחק יעקב. ולפי דבריו לא היה ראוי לאסור למי שיש לו שיעור וקצבה ללמוד פרק אחד, דדמי למלאכה ושאר דברים שיש להן קץ ולא אטרחוהו להפסיק באמצע דאולי יגמור ואח"כ יבדוק כמבואר בדבריו ע"ש, ודעת יחיד היא זו, והפך מזה מבואר בכל האחרונים, ובגמרא דאמרינן דילמא מימשכא ליה כו', משמע שיש לו שיעור קבוע וחיישין דילמא כו' כדפרש"י"

רבינו מוכיח מלשון הגמרא, לפי פירוש רש"י, שהחשש שמא ימשך בלימודו קיים אף כשיש לו שיעור קבוע.

קו"א שם: "ומהאי טעמא אם התחיל בהיתר נמי פוסק כמ"ש הפרי חדש"

למעשה

בהגיע צאת הכוכבים מפסיקים את הלימוד ובודקים, גם אם התחילו בהיתר, גם בשיעור קבוע ואף כשאפשר לגמור את הפרק. דין ההפסקה חל גם על האכילה והמלאכה האמורות לעיל.

ענף ה: הבדיקה קודמת לקריאת שמע של ערבית

השאלה

קריאת שמע של ערבית היא מצות עשה מן התורה ותדירה בכל יום, ואילו בדיקת חמץ היא תקנת חכמים שאינה תדירה. יש לברר איזו מהן קודמת, לאור גדר הבדיקה כמצוה עוברת שנתבאר בענף א.

הצדדים

דעת החק יעקב שקריאת שמע קודמת, שהרי "תדיר קודם", וקריאת שמע תדירה ודאורייתא:

חק יעקב סימן תלא ס"ק ז: "אך לפי מ"ש לעיל ס"ק א' דעיקר זמן הבדיקה הוא בליל אחר צאת כוכבים, א"כ מי שרגיל להתפלל ולקרוא ק"ש בזמנה אל ישנ', כי תדיר ושאינו תדיר תדיר קודם"

העולת שבת והפרי חדש חלקו עליו: הבדיקה קודמת, שהרי מי שאינו בודק בתחילת הלילה "נקרא עובר על תקנת חכמים" (כענף א), ונמצאת הבדיקה מצוה עוברת. וקריאת שמע, אף שמצוה מן המובחר לקרותה בתחילת הלילה, אינה עוברת אלא אם כן קורא אותה אחר חצות.

ההכרעה

רבינו הזקן בסעיף ו' פוסק:

שוע"ר סימן תלא ס"ו: "ואף על פי שעדיין לא קרא קריאת שמע של ערבית, וקריאת שמע היא מצות עשה של תורה, וגם היא תדירה בכל יום ויום ב' פעמים, וכל התדיר מחבירו קודם את חבירו, אעפ"כ צריך להקדים את הבדיקה לפני קריאת שמע ותפלה, לפי שהיא מצוה עוברת, שאם לא יבדוק מיד בצאת הכוכבים הרי הוא נקרא עובר על תקנת חכמים. אבל בקריאת שמע, אף על פי שמצוה מן המובחר לקרותה בתחילת הלילה, מכל מקום אינו נקרא עובר על תקנת חכמים אלא אם כן קורא אותה אחר חצי הלילה"

ובקונטרס אחרון דוחה את החק יעקב:

קו"א סימן תלא ס"ק א: "ומה שכתב החק יעקב דתדיר קודם, זה אינו, דלא אמרין הכי אלא כששתי המצות אינן עוברות, דמצוה להקדים התדיר, וכן אם שתיהן עוברות שאינו תדיר נדחה, אבל אם שאינו תדיר מצוה עוברת והתדירה אינה עוברת, פשיטא דחייב לקיים שתיהן, ואין מצות הקדמת התדיר דוחה את שאינו תדיר לגמרי"

רבינו מבאר שדין "תדיר קודם" אינו דוחה מצוה עוברת כשאפשר לקיים את המצוה התדירה לאחריה. באופן זה יש לקיים תחילה את המצוה העוברת, כדי שיוכל לקיים את שתיהן.

ומוסיף ראייה:

קו"א שם: "וכהאי גוונא כתב המ"א ס"י תרפ"ז לענין מת מצוה, דאף שהוא קודם לכל המצות אפילו של תורה, מכל מקום אם אפשר לקברו אחר כך לא דחינן את המגילה לגמרי בשביל מצות הקדמתו"

שוע"ר סימן תלא ס"ח: "אבל אם יש עשרה שמתפללים ערבית בזמנו דהיינו צאת הכוכבים יתפללו מיד בצאת הכוכבים ואח"כ ילכו לבתיהם לבדוק החמץ, שאם ילכו לבדוק קודם תפלת ערבית יהיה טורח לקבצם אח"כ להתפלל בעשרה, ותבטל מצות תפלת הצבור לגמרי מחמת הקדמת הבדיקה, אבל אם יתפללו בעשרה קודם הבדיקה לא תבטל מצות הבדיקה לגמרי"

למעשה

אם יש מנין המתפלל ערבית מיד בצאת הכוכבים, יתפלל עמהם ואחר כך יבדוק. המתפלל ביחידות יבדוק תחילה ואחר כך יתפלל ערבית.

סיכום

מפת הסוגיא

השאלה	מפני מה בלילה?
הצדדים / המהלך	שני טעמים: בני אדם מצויין, ואור הנר יפה
הכרעת רבינו הזקן	שני הטעמים יחד (ס"ה)
למעשה	בלילה, לא ביום
השאלה	מתי בדיוק?
הצדדים / המהלך	ב"ח ומ"א: בין השמשות, קודם צאה"כ. ט"ז, חק יעקב, פר"ח: צאה"כ ממש
הכרעת רבינו הזקן	מיד אחר צאה"כ, כשיש עדיין אור קצת, דלא כב"ח ומ"א (ס"ה, קו"א)
למעשה	בודק מיד בצאת הכוכבים.
השאלה	נקודה קבועה או זמן מועדף?
הצדדים / המהלך	יש לדון אם תחילת הלילה היא הזמן המובחר בלבד. מדברי הראב"ד, הר"ן והרא"ש עולה שיש חיוב לבדוק בתחילתו.
הכרעת רבינו הזקן	"אינו נקרא עצל אלא עבריין": חיוב, לא זריזות. הטעם: אין לסופה זמן קבוע (קו"א)
למעשה	חיוב הבדיקה בתחילת זמנה נידון כמצוה עוברת.
השאלה	מאימתי אסור?
הצדדים / המהלך	רמב"ם: סוף יום י"ג. מ"א: חצי שעה קודם
הכרעת רבינו הזקן	חצי שעה קודם אסור, אפילו פרק אחד (ס"ה)
למעשה	איסורי הלימוד, האכילה והמלאכה מתחילים חצי שעה קודם צאת הכוכבים.
השאלה	התחיל ללמוד: מפסיק?
הצדדים / המהלך	רבינו יונה והמחבר: אין צריך להפסיק. הטור והרמ"א: צריך להפסיק. החק יעקב מחלק בין לימוד לשאר עיסוקים.
הכרעת רבינו הזקן	חייב להפסיק, אפילו התחיל בהיתר, אפילו פרק אחד, דלא כר"י, דלא כשו"ע מחבר, דלא כחק יעקב (ס"ה-י, קו"א)
למעשה	מפסיק את הלימוד בצאת הכוכבים ובודק.

השאלה	בדיקה קודמת לק"ש?
הצדדים / המהלך	חק יעקב: לא, תדיר קודם. עולת שבת, פר"ח: כן, עוברת קודמת
הכרעת רבינו הזקן	הבדיקה קודמת: תדיר אינו דוחה עוברת. חק יעקב "זה אינו" (ס"ו), קו"א)
למעשה	בודק קודם, מתפלל אחר כך. אלא א"כ יש מנין: מתפלל קודם (ס"ח)

סיכומים

א. הב"ח והט"ז מסכימים שלתחילת הלילה יש חיוב. במה נחלקו? (תשובה: האם הבדיקה עצמה קודם צאת הכוכבים או אחריו.)

ב. מהו הטעם שרבינו הזקן נותן בקונטרס אחרון לכך שבדיקת חמץ שונה מכל מצוה שתקנו לה זמן קבוע לתחילתה? (תשובה: בדיקת חמץ אין לסופה זמן קבוע, שהרי עד סוף הפסח חייב לבדוק, ולכך הוצרכו לקבוע זמן לתחילתה.)

ג. מדוע הבדיקה קודמת לקריאת שמע אף שקריאת שמע תדירה ודאורייתא? (תשובה: הבדיקה מצוה עוברת, וקריאת שמע אינה עוברת עד חצות. "תדיר קודם" פועל רק כששתי המצוות שוות בעוברותן.)

ערך ג

"בודקין"

**חיוב הבדיקה והביטול
מן התורה ומדברי סופרים**

פסחים ב ע"א לשון המשנה: "בודקין את החמץ" מקומו
בהלכה: שוע"ר סימן תלא ס"א-ד, סימן תלג ס"ב-טז,
קו"א

פתיחה

מהו חיוב הבדיקה מן התורה ומהו חיובה מדברי סופרים, וכיצד מצטרפים הבדיקה והביטול לקיום מצות השבתת החמץ.

רש"י מפרש שהבדיקה באה כדי שלא יעבור על בל יראה ובל ימצא. תוספות מקשים מדוע נצרכה הבדיקה לשם כך, והרי מן התורה די בביטול. הר"ן מיישב שמן התורה די באחד מהם, בבדיקה או בביטול, וחכמים הצריכו את שניהם.

להלן יתבארו הדברים ופסק רבינו הזקן להלכה.

ואלו הענפים:

ענף א: האם הבדיקה מועילה מן התורה, או שכל עיקרה מדרבנן? ענף ב: מדוע הצריכו חכמים בדיקה אחר הביטול, ומה משמעות שני הטעמים? ענף ג: מדוע החמירו בחמץ יותר משאר איסורי הנאה? ענף ד: מהי הנפקא מינה של שני הטעמים להלכה למעשה?

חלק א

**ביאור הסוגיא
בדברי המפרשים**

א. המשנה

משנה, פסחים ב ע"א: "אור לארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר."

המשנה מחייבת לבדוק את החמץ. בגדר החיוב ובטעמו דנו הראשונים.

נוגע לענף א.

ב. רש"י

רש"י, פסחים ב ע"א, ד"ה בודקין: "שלא יעבור עליו בבל יראה ובבל ימצא."

רש"י מעמיד את הבדיקה כמכוונת למנוע את הלאו של "בל יראה ובל ימצא". משמעות הדבר שהבדיקה עצמה מועילה מן התורה, ואינה תקנת חכמים בלבד. וטעם הדבר מבואר בגמרא (ז ע"ב), שם דנה הגמרא בבדיקה לאור הנר ומוכיחה אותה מן הכתובים.

כן מוכח מרש"י במקום אחר:

רש"י, פסחים ו ע"ב, ד"ה ודעתיה עליה: "חשובה היא בעיניו וחס עליה לשורפה, ומשהה אפילו רגע אחד, ונמצא עובר עליה בבל יראה ובבל ימצא."

הרי שלרש"י הבדיקה בפני עצמה מספיקה למנוע את הלאו.

נוגע לענף א.

ג. תוספות

תוספות, פסחים ב ע"א, ד"ה מתני': "פירש רש"י שלא לעבור עליו בבל יראה ובל ימצא. וקשה לר"י, כיון דצריך ביטול, כדאמר בגמרא (דף ו:): 'הבודק צריך שיבטל, ומדאורייתא בביטול בעלמא סגי, אמאי הצריכו חכמים בדיקה כלל'."

תוספות מקשים: מן התורה די בביטול, כמבואר בגמרא (ד ע"ב), והבודק חייב גם לבטל, כמבואר בגמרא (ו ע"ב). מאחר שהוא מבטל, לשם מה נצרכה הבדיקה כדי שלא יעבור על בל יראה?

ותירצו:

תוספות שם: "ונראה לר"י, דאף על גב דסגי בביטול בעלמא, החמירו חכמים לבדוק חמץ ולבערו, שלא יבא לאכלו."

לשיטתם הבדיקה היא תקנת חכמים מחמת חשש אכילה, ולא חיוב מן התורה.

ומבארים התוספות מדוע החמירו בחמץ יותר משאר איסורי הנאה שאין חיוב לבערם מן הבית:

תוספות שם: "והטעם שהחמירו כאן טפי מבשאר איסורי הנאה, שלא הצריכו לבערם, משום דחמץ מותר כל השנה, ולא נאסר רק בפסח, ולא בדילי מיניה."

ועוד טעם:

תוספות שם: "אי נמי, שאני חמץ שהחמירה בו תורה לעבור בבל יראה ובל ימצא, החמירו חכמים לבדוק ולבערו, אפילו היכא דביטלו, משום דילמא אתי למיכליה."

הרי שני טעמים לתוספות: (א) חמץ מותר כל השנה ולא בדילי מיניה. (ב) חומרת הלאו של בל יראה מצד עצמה.

נוגע לענף א, ענף ב, ענף ג.

ד. הר"ן על הרי"ף

הר"ן מביא את קושיית תוספות על רש"י ומיישב:

ר"ן על הרי"ף, פסחים א ע"א, ד"ה בודקין: "והקשו בתוספות, דהא קיימא לן דמדאורייתא בביטול בעלמא סגי כדאיתא בגמרא, וסוף סוף לא סגי בלא ביטול כדאמרין בגמרא (דף ו ב) 'הבודק צריך שיבטל', וכיון שכן הוא, היכי אתיא בדיקה כדי שלא יעבור עליו בבל יראה ובל ימצא, הא לא פטר נפשיה בלא ביטול, ובביטול לחודיה סגי."

ומיישב:

ר"ן שם: "וי"ל, דמדאורייתא בחד מינייהו סגי, כלומר או בבדיקה או בביטול, דבדיקה לחודה נמי מהניא, כדאמרין עלה בגמרא (ז ב) 'לאור הנר מנא לן' ופשטין ליה מקראי, אלמא דבדיקה נמי מדאורייתא היא, וכל שבדק מן התורה אינו צריך לבטל. הלכך שפיר איכא למימר דבדיקה אתי כדי שלא יעבור עליו בבל יראה."

לדעת הר"ן, מצות "תשביתו" מתקיימת מן התורה באחת משתי הדרכים, בבדיקה או בביטול.

ומוסיף הר"ן שחיוב הביטול אחר הבדיקה אינו אלא מדרבנן:

ר"ן שם: "שמה שהצריכו חכמים ביטול אחר הבדיקה אינו אלא מדבריהם, שמא ימצא גלוסקא יפיפיה ודעתיה עלויה, כדאיתא בגמרא (ו ב)."

ובהמשך דבריו מפרש הר"ן את "עיקרן של דברים" בארוכה:

ר"ן שם, ד"ה אלא כך הוא עיקרן של דברים: "שזה שאמרה תורה 'תשביתו' יכול להתקיים באחד משני דברים: או שיבטל בלבו כל חמץ שיש ברשותו ויוציאו במחשבתו מרשותו, וסגי בהכי מדאורייתא אפילו בחמץ הידוע לו; או אם לא ביטלו בלבו כלל, צריך מן התורה שיבדוק אחריו בכל מקום שהוא רגיל להמצא שם, ויבערנו מן העולם."

ומבאר מדוע הצריכו חכמים בדיקה אחר הביטול, ונותן שני טעמים:

ר"ן שם: "מפני שביטול זה תלוי במחשבתן של בני אדם, ואין דעותיהן שוות, ואפשר שיקלו בכך ולא יוציאוהו מלבן לגמרי, ראו חכמים להחמיר, שלא יספיק ביטול והצריכוהו בדיקה וביעור, שהוא מספיק גם כן מן התורה."

ר"ן שם: "או מפני שחששו שאם ישהנו בתוך ביתו יבא לאכלו."

ומבאר מדוע החמירו בחמץ יותר משאר איסורים:

ר"ן שם: "משום דחמץ לא בדילי אינשי מיניה כולי שתא, וחמיר איסוריה טפי דאית ביה כרת, ואפשר עוד שמפני טעם זה החמירה התורה בו לעבור עליו בכל יראה ובכל ימצא."

נוגע לענף א, ענף ב, ענף ג, ענף ד.

חלק ב

אליבא דהלכתא

ענף א: בדיקה מן התורה או מדברי סופרים

השאלה

יש לברר באיזה אופן הבדיקה מועילה מן התורה, ומתי חיובה מדברי סופרים. הר"ן מיישב את פירוש רש"י בכך שגם בדיקה לבדה מועילה מן התורה; קושיית תוספות היא מדוע נצרכה הבדיקה כשכבר מבטל. להלן יתבאר גדר החיוב ופסק רבינו הזקן.

הצדדים

רש"י (ב ע"א, ד"ה בודקין) כתב שהבדיקה באה "שלא יעבור עליו בבל יראה ובבל ימצא" (הובא לעיל אות ב). משמע שהבדיקה פועלת מן התורה למנוע את הלאו. וכן מוכח מדבריו (ו ע"ב, ד"ה ודעתי עליה), שמי שמששה חמץ ידוע "נמצא עובר עליה בבל יראה ובבל ימצא" (הובא לעיל אות ב), הרי שהבדיקה בפני עצמה מספיקה.

התוספות (ב ע"א, ד"ה מתני') הקשו: "מדאורייתא בביטול בעלמא סגי, אמאי הצריכו חכמים בדיקה כלל", ותייצו "החמירו חכמים לבדוק חמץ ולבערו, שלא יבא לאכלו" (הובא לעיל אות ג). לשיטתם הבדיקה היא תקנת חכמים, ומן התורה די בביטול בלבד.

הר"ן (על הרי"ף, פסחים, ד"ה בודקין) יישב את רש"י: "דמדאורייתא בחד מינייהו סגי, כלומר או בבדיקה או בביטול, דבדיקה לחודה נמי מהניא" (הובא לעיל אות ד). היינו מן התורה כל אחד מהם מועיל לבדו, וחכמים הצריכו את שניהם.

ההכרעה

הרמב"ם פוסק שביטול בלבד מספיק מן התורה:

רמב"ם, הלכות חמץ ומצה, פרק ב הלכה ב: "ומה היא השבתה זו האמורה בתורה, היא שיבטלו בלבו ויחשוב אותו כעפר, וישים בלבו שאין ברשותו חמץ כלל, ושכל חמץ שברשותו הרי הוא כעפר וכדבר שאין בו צורך כלל."

ובדיקה, מדברי סופרים:

רמב"ם שם, הלכה ג: "ומדברי סופרים לחפש אחר החמץ במחבואות ובחורים, ולבדוק ולהוציאו מכל גבולו."

וכן כתב הסמ"ג, ושילב את שני הטעמים:

סמ"ג, מצות עשה לט: "שהואיל והחמירה בו תורה כל כך, לעבור עליו בבל יראה ובבל ימצא היכא דלא בטלו, אמרו חכמים שיהא צריך בדיקה אפילו היכא דבטלו, גזירה שמא יאכלנו. ועוד שיש כרת באכילתו ואין בני אדם רגילין להיות בדילין ממנו."

וכן כתב המגן אברהם:

מגן אברהם, סימן תלא, ס"ק ב: "בודקין. מדאורייתא בביטול בעלמא סגי, דכשמבטל בלבו ומפקירו שוב אינו שלו ואינו עובר עליו, אלא שחששו שמא יבא לאכלו, ולכן הצריכו לבדוק ולבערו מן הבית. והא דלא חששו כן בשאר איסורים, שאני חמץ דלא בדילי מיניה כולי שתא, אי נמי כיון שהחמירה עליו תורה לבעור בבל יראה אם אינו מבטלו לכן החמירו עליו חכמים."

רבינו הזקן מבאר דין זה בשני מקומות:

בסימן תלא מבואר שמן התורה די בביטול:

שוע"ר סימן תלא ס"ב: "אבל קודם שהגיע זמן איסור הנאתו, יכול הוא לבטלו ולהפקירו, ומותר לו מן התורה להשהותו עמו בבית כל ימי הפסח, שאינו עובר מן התורה בבל יראה ובל ימצא אלא על חמץ שלו שלא הפקירו, שנאמר 'ולא יראה לך', שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה של אחרים ושל הפקר."

בסימן תלג מבואר חיוב הבדיקה מן התורה למי שלא ביטל, כדברי רש"י והר"ן:

שוע"ר סימן תלג ס"ב: "כבר נתבאר בסימן תל"א, שמן התורה כשמבטל את החמץ ומפקירו קודם זמן איסורו דיו. ואם אינו רוצה לבטלו ולהפקירו, חייב הוא לבדוק ולחפש אחריו מן התורה, כשיגיע זמן איסורו, ולבערו מן העולם לגמרי."

ומוסיף שם שמי שבדק כדין ולאחר מכן מצא חמץ, אינו עובר למפרע:

שוע"ר סימן תלג ס"ב: "וכשהוא עושה כך, אם בתוך הפסח מצא כזית חמץ בביתו שלא מצא בבדיקתו, לא עבר עליו למפרע בבל יראה ובל ימצא, שהרי אנוס הוא, כיון שבדק כדינו."

מבואר שמי שלא ביטל חייב לבדוק מן התורה, ואם בדק כדין אינו עובר למפרע על חמץ שלא מצא. ונראה שישוד הדבר הוא כדברי הר"ן (ד"ה אלא כך הוא עיקרן של דברים): "שהרי סמכה תורה על החזקות, וכל שבדק אותן מקומות שרגיל להמצא בהן חמץ, יצא ידי חובתו."

וכן מוכח מלשון רבינו הזקן בסימן תלב ס"י, ששם כתב שבדיקת חמץ אינה אלא מדברי סופרים, שמן התורה די בביטול בלבד, כמו שנתבאר בסימן תל"א. הרי שמצד הביטול, הבדיקה מדרבנן, ומצד מי שלא ביטל, הבדיקה מן התורה.

לפי ביאור הר"ן, הדברים מתיישבים: רש"י מפרש את תועלת הבדיקה למי שלא ביטל, ותוספות דנים בצורך בבדיקה לאחר הביטול. גם בדברי רבינו הזקן מבואר שמן התורה די באחת משתי הדרכים.

למעשה

מן התורה יכול לסמוך על ביטול לבדו, וכן יכול לסמוך על בדיקה לבדה.
חכמים הצריכו את שניהם: גם לבדוק וגם לבטל. ואם בדק כדין ולאחר
מכן מצא חמץ, אינו עובר למפרע.

ענף ב: מדוע הצריכו חכמים בדיקה אחר הביטול: שני הטעמים ומשמעותם

השאלה

אם מן התורה סגי בביטול לבדו, מדוע הצריכו חכמים לבדוק ולבער אף לאחר שביטל.

המהלך

תוספות מבארים הטעם: "החמירו חכמים לבדוק חמץ ולבערו, שלא יבא לאכלו" (הובא לעיל אות ג).

הר"ן נותן שני טעמים בלשון "או": הטעם הראשון, שמא לא יבטל בלב שלם: "מפני שביטול זה תלוי במחשבתו של בני אדם, ואין דעותיהן שוות ... ראו חכמים להחמיר, שלא יספיק ביטול והצריכוהו בדיקה וביעור." והטעם השני, חשש אכילה: "או מפני שחששו שאם ישהנו בתוך ביתו יבא לאכלו" (הובא לעיל אות ד).

ההכרעה

רבינו הזקן מצרף את שני הטעמים יחד, ואינו כותבם בלשון "או" כהר"ן, אלא בלשון "מפני שני דברים":

שוע"ר סימן תלא ס"ג: "אבל חכמים גזרו שאין ביטול והפקר מועיל כלום לחמץ, אף קודם שהגיע זמן איסור הנאתו, אלא הוא צריך לחפש אחריו במחבואות ובחורים ... ולבדוק ולהוציא מכל גבולו."

שוע"ר סימן תלא ס"ד: "ומפני ב' דברים נזקקו חכמים לכך. הא', לפי שהביטול וההפקר תלוי במחשבתו של אדם, שיפקירונו בלב שלם ויוציאונו מלבו לגמרי, ולפי שאין דעת כל בני אדם שוין, ואפשר מי שיקל בדבר ולא יפקירונו בלב שלם ולא יוציאנו מלבו לגמרי, לפיכך גזרו שאין ביטול והפקר מועיל כלום, עד שיוציא את החמץ מכל גבולו. הב', לפי שהאדם רגיל בכל השנה בחמץ, ומחמת רגילותו קרוב הוא לשכחה שישכח את איסורו ויאכל ממנו, אם יהיה מונח בגבולו בפסח, לפיכך הצריכו לחפש אחריו ולבדוק ולהוציא מכל גבולו, קודם שיגיע זמן איסור אכילתו."

משמעות שינוי הלשון: (הר"ן הביא את הטעמים בלשון "או", ואילו רבינו הזקן מנה את שניהם.) יתבארו בענף ד.

למעשה

חכמים גזרו שאין לסמוך על ביטול לבדו, משני טעמים: חשש שלא יבטל בלב שלם, וחשש שיבוא לאכלו. לפיכך חייב לבדוק ולבער אף אם ביטל, וכן חייב לבטל אף אם בדק.

ענף ג: מדוע החמירו בחמץ יותר משאר איסורי הנאה

השאלה

שאר איסורי הנאה, כגון בשר בחלב וערלה וכלאי הכרם, אין חיוב לחפש אחריהם ולבערם מן הבית. מדוע החמירו בחמץ דוקא.

המהלך

תוספות (ב ע"א, ד"ה מתני') מביאים שני טעמים. הטעם הראשון: "משום דחמץ מותר כל השנה, ולא נאסר רק בפסח, ולא בדילי מיניה" (הובא לעיל אות ג). הטעם השני: "שאני חמץ שהחמירה בו תורה לעבור בבל יראה ובבל ימצא" (הובא לעיל אות ג).

הר"ן מוסיף: "משום דחמץ לא בדילי אינשי מיניה כולי שתא, וחמיר איסוריה טפי דאית ביה כרת, ואפשר עוד שמפני טעם זה החמירה התורה בו לעבור עליו בבל יראה ובבל ימצא" (לעיל אות ד). הוא מצרף אפוא את הרגילות בחמץ לחומר איסורו, ואף מציע שזהו הטעם שהתורה החמירה בו בבל יראה ובבל ימצא.

ההכרעה

רבינו הזקן כולל את הענין בתוך הטעם השני שבסעיף ד:

שוע"ר סימן תלא ס"ד: "לפי שהאדם רגיל בכל השנה בחמץ, ומחמת רגילותו קרוב הוא לשכחה שישכח את איסורו ויאכל ממנו."

שורש ההחמרה הוא הרגילות שבחמץ, שהוא מותר כל השנה ולא בדילי מיניה, כלשון התוספות והר"ן.

למעשה

החמירו בחמץ יותר משאר איסורי הנאה מפני שהוא מותר כל השנה, ומפני חומר העונש שבו: כרת באכילתו ולא כל בל יראה בהשהייתו. לפיכך אף מי שביטל חייב לבדוק ולבער.

ענף ד: נפקא מינה: בדיקה מדרבנן ושני הטעמים

השאלה

נחזור כעת לברר איך שני הטעמים שבסעיף ד נוגעים למעשה.

המהלך

שני מקומות בשולחן ערוך רבינו הזקן תולים את הדין בטעם מסויים:

(א) חמץ במקום שאינו יכול להכניס ידו לתוכו

שוע"ר סימן תלג ס"ט: "ואפילו אם ראה שנפל חמץ לחור זה הקטן, ואם לא יוציאנו משם יהיה מונח שם כל ימי הפסח, אעפ"כ אין מטריחין אותו להוציאו משם, אלא מבטלו ודיו. שהרי עיקר תקנת בדיקת החמץ אחר שביטלו אינה אלא משום גזירה שמא יבוא לאוכלו בפסח, וזה החמץ שהוא מונח במקום שאינו יכול להכניס ידו לתוכו, בוודאי לא יאכלנו בפסח."

כאן תולה רבינו את הדין בטעם השני (חשש אכילה). במקום שאין חשש אכילה, לא הטריחו חכמים לבדוק, ואפילו כשידוע בוודאי שיש שם חמץ, וסגי בביטול.

(ב) ברכה על ביעור שלאחר הפסח

שוע"ר סימן תלה ס"ד: "ועל בדיקה שלאחר הרגל לא יברך כלום ... ומה שהוא מצווה ומחוייב לבער חמץ זה שעבר עליו הפסח אינו אלא משום חשש תקלה שלא יבא לאכלו, אבל הביעור הזה מצד עצמו אין בו מצוה כלל."

לפי הביאור האמור, כשאין הביטול מועיל מדרבנן, יש בביעור משום מצות השבתה ומברכים עליו. לאחר הפסח אין איסור בל יראה, והביעור הוא מחשש אכילה בלבד, ולכן אין מברכים עליו.

לציין:

דינים נוספים הנוגעים לטעמים אלו, ובהם חמץ נוקשה וחמץ שעבר עליו הפסח, נתבארו בסוגיות אחרות במסכת, ושייכים לסימנים תמב ותמו.

למעשה

בחמץ שבחור שאין ידו מגעת אליו בחה"פ, ולכן אין חשש שיאכלנו, די בביטול ואין מטריחים אותו להוציאו מרשותו. על ביעור חמץ לאחר הפסח אין מברכים, אף שחייבים לבערו מחשש אכילה.

סיכום

מפת הסוגיא

א	ענף
בדיקה דאורייתא או דרבנן	השאלה
רש"י: מן התורה, שלא יעבור בבל יראה. תוספות: מדרבנן, דמדאורייתא בביטול סגי. הר"ן: שני מסלולים מן התורה, בכל אחד סגי	הצדדים / המהלך
שוע"ר תלג ס"ב: מי שלא ביטל חייב בדיקה מן התורה. שוע"ר תלא ס"ב: מן התורה די בביטול. הדברים מתאימים לביאור הר"ן.	ההכרעה
מן התורה: ביטול לבדו מועיל, וכן בדיקה לבדה. מדרבנן: שניהם יחד	למעשה
ב	ענף
מדוע בדיקה אחר ביטול	השאלה
הר"ן: (א) שמא לא יבטל בלב שלם; (ב) שמא יאכלנו	הצדדים / המהלך
שוע"ר תלא ס"ד: "מפני ב' דברים", שניהם כאחד	ההכרעה
חייב לבדוק ולבער אף אם ביטל	למעשה
ג	ענף
מדוע חמץ יותר משאר איסורים	השאלה
תוספות: לא בדילי מיניה; חומר בל יראה. הר"ן: כרת, ולא בדילי	הצדדים / המהלך
שוע"ר תלא ס"ד: "רגיל בכל השנה בחמץ... קרוב הוא לשכחה"	ההכרעה
הרגילות וחומר העונש גרמו להחמרה	למעשה
ד	ענף
נפקא מינה של שני הטעמים	השאלה
שני מקומות בשוע"ר תולים את הדין בטעם מסויים	הצדדים / המהלך
תלג ס"ט: אין חשש אכילה, סגי בביטול. תלה ס"ד: אחר הפסח אין ברכה על הביעור	ההכרעה
בחור שאין ידו מגעת אליו די בביטול; על ביעור שלאחר הפסח אין מברכים.	למעשה

סיכומים

שאלה א: תוספות מקשים על רש"י שמדאורייתא בביטול סגי, ואם כן מה הועילה הבדיקה. כיצד מיישב הר"ן את שיטת רש"י?

תשובה: הר"ן מחדש שמן התורה "בחד מינייהו סגי, כלומר או בבדיקה או בביטול", כך שרש"י מדבר במי שלא ביטל, ואצלו הבדיקה מועילה מן התורה; ותוספות מדברים במי שביטל, ואצלו הבדיקה מדרבנן.

שאלה ב: רבינו הזקן כותב את שני הטעמים לתקנת הבדיקה בלשון "מפני ב' דברים", ואילו הר"ן כותבם בלשון "או". מה הנפקא מינה?

תשובה: הר"ן הביא את הטעמים בלשון "או", ורבינו הזקן מנה את שניהם. בענף ד נתבאר שני דינים הנוגעים לטעמים אלו: בחמץ שאין ידו מגעת אליו, ואין חשש שיאכלנו, די בביטול (סימן תלג ס"ט); ועל ביעור שלאחר הפסח, שנועד למנוע אכילה, אין מברכים (סימן תלה ס"ד).

שאלה ג: לפי שוע"ר סימן תלג ס"ב, מי שבדק כדין ולאחר מכן מצא חמץ "לא עבר עליו למפרע". מהו היסוד של דין זה?

תשובה: היסוד הוא שיטת הר"ן שהבדיקה מועילה מן התורה: "סמכה תורה על החזקות, וכל שבדק אותן מקומות שרגיל להמצא בהן חמץ, יצא ידי חובתו." מי שבדק כדין, אנוס הוא על חמץ שלא מצא, ואינו עובר למפרע.

סוגיות הנוגעות לערך זה ומבוארות במקומן

ד. בדיקה לאור הנר מנא לן. הגמרא (ז ע"ב) מוכיחה מן הכתובים שבדיקת חמץ צריכה להיות לאור הנר. ראה זו היא עמוד התווך של הר"ן, שממנה מוכח שבדיקה מועילה מן התורה. ראה ערך לאור הנר (דף ז ע"ב).

ה. ככר בשמי קורה. תוספות (ב ע"א) מביאים ראיה מבעיית רבא (י ע"ב), ומכאן שטעם הבדיקה הוא חשש אכילה. ראה ערך ככר בשמי קורה (דף י ע"ב).

ו. "לא בדילי מיניה", איסור חמץ לעומת שאר איסורים. תוספות (ב ע"א) מפנים לגמרא (יא ע"א) ליסוד שחמץ מותר כל השנה ולא בדילי מיניה. ראה ערך שעות דרבנן (דף יא ע"ב).

ז. חמץ נוקשה ותערובת. תוספות (ב ע"א) דנים בחמץ נוקשה ובחמץ גמור על ידי תערובת, ומוכיחים מ"שיאור ישרף" (מב ע"א) שהחמיר חכמים בבדיקה אפילו בהם. ראה שוע"ר סימן תמב.

ח. חמץ שעבר עליו הפסח. החילוק בין שני הטעמים משליך על דין חמץ שעבר עליו הפסח ועל ברכת הביעור שלאחר הפסח. ראה שוע"ר סימן תמו.

ט. שלושת זמני הבדיקה, רבי יהודה מול חכמים. הבר"תא (ב ע"ב): "בודקין אור ארבעה עשר, ובארבעה עשר שחרית, ובשעת הביעור", עיקר הסוגיא בדף י ע"ב.

הנושאים הבאים נוגעים לבדיקה ולביטול, ועיקר ביאורם בסוגיות אחרות:

א. מהות הביטול, הפקר או השבתה בלב. הגמרא (ד ע"ב) מוכיחה שמדאורייתא בביטול בעלמא סגי, והגמרא (ו ע"ב) מבארת שהביטול מדין הפקר הוא. הר"ן מקשה שהפקר בלב אינו מועיל בעלמא, ומיישב שחמץ שאני שהתורה עשאתו כאילו אינו ברשותו. ובשוע"ר סימן תלד מבואר שעיקר הביטול הוא בלב, ומנהג המדקדקים לפרט בלשון הפקר. ראה ערך מהות הביטול (דף ד ע"ב, ו ע"ב).

ב. "הבודק צריך שיבטל", חיוב ביטול אחר הבדיקה. הגמרא (ו ע"ב) קובעת שהבודק צריך שיבטל, וטעמא שמא ימצא גלוסקא יפיפיה ודעתיה עלויה. סוגיא זו היא היסוד לכך שחכמים הצריכו את שניהם (בדיקה וביטול), והיא נסמכת על יסוד ערך זה. ראה ערך מהות הביטול (דף ו ע"ב).

ג. "מדאורייתא בביטול בעלמא סגי", הראיות. הגמרא (ד ע"ב) דנה מנין שביטול מועיל מן התורה: רש"י מ"תשביתו" שלא כתוב "תבערו", והתוספות מ"לא יראה לך" "בטל בלבך". ראה ערך מהות הביטול (דף ד ע"ב).